

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ι. ΒΟΥΡΒΕΡΗ

Τακτικού καθηγητοῦ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας

ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ ΤΗΣ ΖΩΗΣ¹ (Αἰσχύλος - Πλάτων)

Ἡ Ἑλληνικὴ Ἀνθρωπιστικὴ Ἑταιρεία ἐν τῇ προσπάθειά της νὰ διευκολύνῃ τὴν αὐτογνωσίαν καὶ τὴν πολιτιστικὴν αὐτοσυνείδησιν τοῦ συγχρόνου Ἀνθρώπου καὶ ἰδίως τῶν ὁμοεθνῶν μας, χωρὶς τὴν ὁποίαν δὲν ἔμπορεῖ νὰ νοηθῇ οὐσιαστικὴ βελτίωσις τῆς ζωῆς καὶ ἀληθινὴ πρόοδος, καταφεύγει εἰς τὴν βοήθειαν καὶ τὴν ὁδηγίαν τῶν μεγάλων φιλοσόφων καὶ ποιητῶν τῆς Ἀρχαιότητος, οἱ ὅποιοι πρῶτοι συνέλαβον τὰ προβλήματα τοῦ Ἀνθρώπου εἰς τὴν οὐσιώδη καὶ πηγαίαν μορφήν των καὶ πρῶτοι ἠρμήνευσαν μὲ τὴν τετράγωνον σκέψιν των τὰ θεμελιώδη φαινόμενα τῆς ζωῆς. Ἐν τοιοῦτο φαινόμενον τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς εἶναι τὸ πολιτικὸν φαινόμενον, δηλαδὴ τὸ φαινόμενον τῆς πολιτικῆς συμβιώσεως τῶν ἀνθρώπων. Τοῦτου τοῦ φαινομένου ἡ ἐρμηνεία, μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ Αἰσχύλου καὶ τοῦ Πλάτωνος, εἶναι τὸ θέμα τῆς παρούσης διατριβῆς. Εἶμαι ὑποχρεωμένος ὅμως νὰ δηλώσω, ὅτι ὁ τίτλος τοῦ θέματος, ἔτσι γενικὸς ὅπως διευτυπώθη, ὑπόκειται πάρα πολλὰ πράγματα, τὰ ὅποια δύσκολον εἶναι νὰ ἐξαντληθοῦν μέσα εἰς τὸν διατιθέμενον δι' αὐτὸ χρόνον.

Ὅπως εἶναι γνωστόν, ἡ ἔρευνα τοῦ πολιτικοῦ φαινομένου τῆς ζωῆς ἀπασχολεῖ ἐπὶ δύο χιλιάδας χρόνια τώρα μίαν ὀλόκληρον φιλοσοφικὴν μάθησιν, τὴν πολιτικὴν φιλοσοφίαν, καὶ μίαν ὀλόκληρον ἐπιστήμην, τὴν πολιτειολογίαν. Ἡμεῖς φυσικὰ δὲν διανοήθημεν νὰ δώσωμεν εἰς τὸ θέμα τῆς πραγματείας ὅλην αὐτὴν τὴν γενικότητα καὶ τὴν ἔκτασιν, ἀλλὰ, ἀφοῦ ἀπλῶς καθορίσωμεν, γενετικά καὶ οὐσιαστικά, τὸ πολιτικὸν φαινόμενον καὶ ἐπισημάνωμεν τὰ ὁρόσημα, πὺρ τὸ διακρίνουν ἀπὸ τὰ ἄλλα φαινόμενα τοῦ ἀν-

1. Ἡ παρούσα μελέτη συμπληρώνει τὴν ὑπὸ τὸν τίτλον « Ἡ ἀγωγή τοῦ πολίτου ὑπὸ τὸ φῶς τῶν Ἀρχαίων » Ἀθῆναι, 1961 πραγματείαν ἡμῶν, ἀντλεῖ δὲ τὸ ὕλικόν τοῦ Β' μέρους της ἀπὸ τὰς ἐρεῖνας τοῦ συγγραφέως περὶ τῶν ἱστορικῶν γνώσεων καὶ τῆς ἱστορικῆς σκέψεως τοῦ Πλάτωνος.

θρῶπινου βίου, θὰ ἐντοπίσωμεν τὴν ἔρρυνάν μας εἰς μίαν θεμελιώδη ἐκδήλωσιν τοῦ πολιτικοῦ φαινομένου, δηλαδὴ τὸν « φόβον ». Θὰ μᾶς ἐπιτραπῇ νὰ κρατήσωμεν τὸν ὅρον « φόβος » πρὸς δῆλωσιν τῆς βασικῆς πολιτικῆς ἐννοίας, ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, ἐνῶ τὴν ἰδίαν ἔννοιαν ἐκφράζουν καὶ ἄλλαι λέξεις, ὅπως λ.χ. αἱ λέξεις « δέος », « αἰδῶς » κ.λπ.

Θὰ ἐξετάσωμεν λοιπὸν τὸν « φόβον » ὡς πολιτικὸν φαινόμενον, ὡς πρωταρχικὸν καὶ οὐσιῶδες βίωμα τῆς πολιτικῆς ζωῆς τοῦ Ἀνθρώπου. Δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει ὁ φόβος ὡς ἔννοια ψυχολογικὴ ἢ θρησκευτικὴ ἢ ἠθικὴ ἢ νομικὴ, ἀν καὶ ὅλας αὐτὰς τὰς ἀποχρώσεις ἢ πλευρὰς ἔχει τὸ φαινόμενον τοῦ φόβου, ἀλλὰ τὸν φόβον θὰ ἀντικρύσωμεν ὡς πολιτικὴν καὶ ταυτοχρόνως παιδαγωγικὴν - ἀνθρωποπλαστικὴν ἔννοιαν.

Τὸ θέμα μας λοιπὸν εἶναι: τὸ πολιτικὸν νόημα τοῦ φόβου ἢ μὲ ἄλλας λέξεις ὁ « παιδευτὴς φόβος », ὡς φαινόμενον τῆς πολιτικῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων. Θέμα πολιτικῆς παιδείας, γνησίως ἀνθρωπιστικὸν καὶ αἰωνίως ἐπίκαιρον!

* *

Δύο κυρίως ἀνθρώπινα συναισθήματα ἔχουν σχέσιν μὲ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ πολιτικοῦ φαινομένου τῆς ζωῆς, δηλαδὴ μὲ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ φαινομένου τῆς πολιτικῆς συμβίωσης τῶν ἀνθρώπων.

Τὸ ἓνα εἶναι τὸ συναίσθημα τῆς αὐτοσυντηρήσεως, τὸ ἄλλο τὸ συναίσθημα τοῦ φόβου. Τὸ πρῶτον συναίσθημα, τὸ τῆς αὐτοσυντηρήσεως, εἶναι ἐκεῖνο, ποὺ ἐγέννησε τὴν πολιτικὴν συμβίωσιν εἰς τὴν πρώτην - πρώτην καὶ ὑποτυπώδη μορφήν της, εἶναι ἡ γενεσιουργὸς αἰτία τῆς πρώτης πολιτείας. Ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος, ἕνας-ἕνας χωριστά, δὲν εἶναι αὐτάρκης, ἀλλ' ἔχει πολλὰς ἀνάγκας, τὰς ὁποίας μόνος του δὲν ἡμπορεῖ νὰ ἐκανοποιήσῃ ὅλας, διὰ νὰ συντηρηθῇ εἰς τὴν ζωὴν, χρειάζεται καὶ ἄλλους τέσσαρας ἢ πέντε συνανθρώπους του, ὥστε, μὲ τὴν ἀλληλοβοήθειαν καὶ τὴν ἀμοιβαίαν ἐξυπηρέτησιν καὶ τὸν περιορισμὸν ἐκάστου ἀπὸ τοὺς συντρόφους αὐτοὺς τῆς ζωῆς εἰς ἓν καὶ μόνον ἔργον, νὰ ἐκανοποιοῦνται κατὰ τὸν καλῦτερον σχετικῶς τρόπον ὅλαι αἱ βιοτικαὶ ἀνάγκαι (κατοικία, τροφή, ἐνδυμασία, ὑπόδεσις) τῶν μελῶν τῆς πρώτης κοινωνικῆς συμβίωσης. Αὐτὰ ἐκθέτει ὁ Πλάτων εἰς τὸ κατ' ἐξοχὴν πολιτικὸν ἔργον του, τὴν « Πολιτείαν ». Συναφοῦς περιεχομένου εἶναι καὶ ἄλλα ἔργα τοῦ Πλάτωνος, ὁ « Πρωταγόρας », ὁ « Πολιτικός » καὶ οἱ « Νόμοι ».

Λοιπὸν ἡ πρωτόγονος πολιτικὴ κοινωνία, ποὺ εἶναι γέννημα τῆς « χρειᾶς », τῆς ἀνάγκης, καὶ τοῦ συναισθήματος τῆς αὐτοσυντηρήσεως, ἐξασφαλίζει πρῶτον μὲν τὴν στοιχειώδη ὕλικὴν αὐτάρκειαν τῶν μελῶν της, ἔπειτα δὲ διὰ τῆς ἀλληλοβοήθειας τὴν ἀμυνὰν τῶν πρὸ τῶν ἐξωτερικῶν κινδύνων, εἴτε ἀπὸ τὴν φύσιν εἴτε ἀπὸ τὰ ἄγρια θηρία εἴτε καὶ ἀπὸ ἐξωτερικοὺς ἐχθρούς. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον γίνεται ἡ ὕλικὴ θεμελίωσις τῆς πρώτης

πολιτικῆς συμβιώσεως, ἡ ὁποία, σιγὰ-σιγά, μὲ τὴν προσθήκην καὶ νέων κατοίκων-πολιτῶν καὶ μὲ τὴν δημιουργίαν νέων ἀναγκῶν, ἐπεκτείνεται.

Ἡ ἑλληνικὴ πολιτικὴ-φιλοσοφικὴ σκέψις, προχωροῦσα εἰς τὴν παρακολούθησιν καὶ ἔρευναν τοῦ πολιτικοῦ τούτου φαινομένου, διεπίστωσεν, ὅτι, σύγχρονα μὲ τὴν ὕλικὴν θεμελίωσίν του, συντελεῖται καὶ ἡ ἡθικὴ καὶ μεταφυσικὴ θεμελίωσις τῆς πολιτείας. Πρῶτα-πρῶτα οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι εἶδον, ὅτι ἡ πολιτικὴ συμβίωσις δημιουργεῖ βαθμηδὸν ἀξίας καὶ ἰδανικὰ ζωῆς. Ἀ.χ. μία τοιαύτη πρωταρχικὴ ἰδέα καὶ ἀξία, ἀνακύπτουσα ἥδη καθ' ἡν στιγμὴν πρωτοεμφανίζεται τὸ πολιτικὸν φαινόμενον, εἶναι ἡ ἰδέα τῆς δικαιοσύνης εἰς τὴν πρώτῃν μορφήν της ὡς «*οὐκείοπραγίας*», ὡς ἀπαιτήσεως δηλαδὴ τοῦ «*ἔκαστον τὰ ἑαυτοῦ πράττειν*». Ἐπειτα διαμορφώνονται βαθμηδὸν καὶ αἱ ἄλλαι ἀξίαι τοῦ πολιτισμοῦ καὶ συνειδητοποιεῖται καὶ καθορίζεται ὁ ἀνθρώπινος σκοπός, τὸ ἡθικὸν τέλος τῆς ὑπάρξεως τῆς πολιτείας. Εἰς αὐτὴν τὴν ἡθικὴν θεμελίωσιν τῆς πολιτείας προσέδωκεν ὁ ἑλληνικὸς πολιτικὸς μῦθος μεταφυσικὸν βάθος. Διότι ὁ πολιτικὸς μῦθος τῶν Ἑλλήνων ἐφαντάσθη τοὺς θεοὺς των γεμάτους στοργὴν καὶ μέριμναν διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς πολιτικῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων. Οἱ θεοί, σύμφωνα μὲ τὸν μῦθον τοῦ «*Πρωταγόρου*», ἐχάρισαν εἰς τοὺς ἀνθρώπους τὰ παντοῖα δῶρα τῶν τεχνῶν καὶ τῶν ἐπαγγελμάτων. Ἀλλά, ἐνῶ μὲ αὐτὰ κατάρθωσαν οἱ ἄνθρωποι νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ὕλικὴν των συντήρησιν, τοὺς ἔλειπεν ἡ προϋπόθεσις τῆς ἀρμονικῆς ὁμαδικῆς συμβιώσεως, ἥτοι ὁ ἀμοιβαῖος σεβασμός, ὁ ἀμοιβαῖος «*φόβος*», ἡ «*αἰδώς*», ἡ ντροπὴ, ἡ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ προσαρμογὴ τῶν συμβιούντων πρὸς ἀλλήλους. Δηλαδὴ ἔλειπεν ἀκόμη ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ἡ πολιτικὴ τέχνη καὶ ἡ πολιτικὴ ἀρετὴ. Ἦρχισαν λοιπὸν νὰ ἀλληλοτρῶγονται. Αὐταὶ εἶναι αἱ «*ἀλληλοφθοραί*». Τότε ὁ Ζεὺς, φοβηθεὶς μήπως ἐξαφανισθῇ τὸ ἀνθρώπινον γένος, ἔστειλεν εἰς τοὺς ἀνθρώπους δύο σπουδαῖα δῶρα, τὴν «*δίκην*», τὸ δίκαιον, καὶ τὴν βασικὴν προϋπόθεσιν τοῦ δικαίου, τὴν «*αἰδῶ*», τὸν «*φόβον*» καὶ τὸν σεβασμὸν ἀλλήλων.

Τοιουτοτρόπως οἱ ἄνθρωποι, ἀπὸ τὴν πρωτόγονον μορφήν τῆς πολιτικῆς συμβιώσεως, τὴν ὁποίαν ἐπέβαλεν εἰς αὐτοὺς ἡ ἀνάγκη τῆς αὐτοσυντηρήσεως, μὲ τὴν βοήθειαν τῶν θείων αὐτῶν δώρων, τοῦ «*δικαίου*» καὶ τῆς «*αἰδοῦς*», τοῦ ἀμοιβαίου σεβασμοῦ καὶ φόβου, ὑψώθησαν εἰς τὴν πολιτικὴν ἀρετὴν, ἀπέκτησαν τὴν πολιτικὴν τέχνην, ἀπέκτησαν συνειδησιν τοῦ νοήματος τοῦ πολιτικοῦ φαινομένου καὶ τοῦ σκοποῦ τῆς πολιτικῆς των συμβιώσεως καὶ ἀπὸ τὸ «*ζῆν*» ἀπέβλεψαν καὶ κατέτειναν εἰς τὸ «*εὖ ζῆν*», δηλαδὴ ἐνεβάθυναν εἰς τὴν ἀντίληψιν, ὅτι πὺδ πέρα καὶ πὺδ ἐπάνω ἀπὸ τὸ ζῆν καί-ται τὸ «*εὖ ζῆν*», τὸ ζῆν σύμφωνα μὲ τὴν ἀρετὴν.

Ὅλα ὅσα ἐξεθέσαμεν, τόσον τὰ γενετικά, ὅσον καὶ τὰ οὐσιαστικά, διὰ τὸ πολιτικὸν φαινόμενον τῆς ζωῆς, ὁ Ἀριστοτέλης ἐκφράζει ἐπιγραμματικὰ μὲ τὸν μνημειώδη ὀρισμὸν τῆς πολιτείας, ποὺ δίδει εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν

« Πολιτικῶν » του (I, 2, 1252 b, 27 κ.έ.). Ἐκεῖ ὁ Ἀριστοτέλης μᾶς λέγει πρῶτον, πῶς ἀπὸ τὰ ἄτομα συντίθενται αἱ οἰκογένειαι καὶ πῶς ἀπὸ τὰς οἰκογενεῖας αἱ κῶμαι. Ὑστερον ἔρχεται εἰς τὴν σύνθεσιν τῆς πολιτείας ἀπὸ τὰς κώμας, τὴν δὲ ἔννοιαν τῆς πολιτείας ὁρίζει ὡς ἑξῆς: « ἡ δ' ἐκ πλειόνων κωμῶν κοινωνία τέλειος πόλις, ἥδη πάσης ἔχουσα πέρας τῆς αὐταρκειᾶς ὡς ἔπος εἰπεῖν, γινομένη μὲν οὖν τοῦ ζῆν ἔνεκεν, οὕσα δὲ τοῦ εὖ ζῆν ».

Ὅπως εἶδομεν, τὸ συναίσθημα τῆς « αἰδοῦς », τοῦ « φόβου », εἶναι τὸ βασικώτερον πολιτικὸν συναίσθημα τοῦ Ἀνθρώπου - πολίτου. Αὐτὸ ἀποτελεῖ προϋπόθεσιν τοῦ δικαίου, ἐπάνω εἰς αὐτὸ στηρίζεται ἡ πολιτικὴ ἀρετὴ καὶ ἐπομένως εἰς αὐτὸ κυρίως πρέπει νὰ ἀποβλέψῃ ἡ ἀγωγή τοῦ ἀνθρώπου εἰς πολίτην.

Ἀλλὰ, πρὶν φθάσωμεν εἰς τὸ ζήτημα, πῶς πρέπει νὰ γίνῃ ἡ διάπλασις καὶ διαπαιδαγώγησις τοῦ πολυτίμου τούτου συναισθήματος¹, πρέπει νὰ εἰσδύσωμεν εἰς τὴν οὐσίαν του, νὰ ἀντιληφθῶμεν τὸ νόημά του, τὸ πολιτικὸν του νόημα. Τοῦτο θὰ ζητήσωμεν νὰ συλλάβωμεν μὲ δύο πνευματικὰς λαβὰς: ἡ μία εἶναι ὁ τραγικὸς λόγος τοῦ Αἰσχύλου, ἡ ἄλλη ὁ φιλοσοφικὸς λόγος τοῦ Πλάτωνος. Αὐτὰ αἱ δύο μορφαὶ τοῦ λόγου εἶναι συγγενεῖς, ἀδελφικαί· διότι καὶ αἱ δύο κατὰ Πλάτωνα εἶναι « μίμησις τοῦ ἀρίστου καὶ καλλίστου βίου » (Πλάτ. Νόμ. Ζ 817 b).

* * *

Ἀρχίζομεν ἀπὸ τὸν τραγικὸν λόγον, ἀπὸ τὸν φόβον εἰς τὴν « Ὁρέστειαν » τοῦ Αἰσχύλου.

Ἡ τριλογία « Ὁρέστεια » ἐδιδάχθη τὸ 458 π.Χ. καὶ εἶναι τὸ κύκνειον ἄσμα τοῦ Αἰσχύλου. Εἶναι δὲ τὸ κατ' ἐξοχὴν ποίημα τοῦ φόβου. Ἀρχίζει καὶ τελειώνει μὲ τὸν φόβον. Ὅμως ἄλλοιός εἶναι ὁ φόβος τοῦ τέλους τῆς τριλογίας καὶ ἄλλοιός ὁ φόβος, ποὺ συνοδεύει ὀλόκληρον τὴν τραγικὴν δρᾶσιν ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τῆς τριλογίας, δηλαδὴ τὴν ἀρχὴν τοῦ πρώτου δράματος, τοῦ « Ἀγαμέμνωνος », μέχρι τῆς λύσεως.

Ἄς ἐνθυμηθῶμεν τὴν ὑπόθεσιν:

Ὅταν ὁ παμβασιλεὺς Ἀγαμέμνων ἀπέπλευσεν εἰς τὴν Τροίαν, ἡ σύζυγός του Κλυταιμῆστρα συνεζεύχθη ἀνόμως τὸν Αἴγισθον καὶ συνεφώνησαν, ὅταν θὰ ἐπέστρεφεν ἀπὸ τὴν ἐκστρατεῖαν ὁ Ἀγαμέμνων, νὰ τὸν φονεύσουν, διὰ νὰ λάβῃ τὸν θρόνον ὁ Αἴγισθος. Εἰς τὸ πρῶτον ἔργον τῆς τριλογίας, τὸν « Ἀγαμέμνονα », δολοφονεῖται ὁ βασιλεὺς, μόλις ἐπέστρεψεν· εἰς τὸ δευτέρον δρᾶμα, τὰς « Χοηφόρους », ὁ Ὁρέστης, τὸ παιδί του, ἐκδικεῖται τὸν φόνον τοῦ πατρὸς του μὲ δύο φόνους, τῆς μητέρας του καὶ τοῦ ἐραστοῦ της

1. Τὸ ζήτημα τοῦτο εἶναι κεντρικὸν πρόβλημα τῆς ἀγωγῆς τοῦ πολίτου.

Αἰγίσθου, τοὺς ὁποίους ἐκτελεῖ ὁ ἴδιος. Εἰς τὸ τρίτον ἔργον, τὰς « Εὐμενίδας », τὸ δρᾶμα τῆς καθάρσεως, ὁ μητροκτόνος Ὁρέστης καταδιώκεται κατὰ φοβερὸν καὶ ἀπαίσιον τρόπον ἀπὸ τὰς τιμωροὺς τοῦ συγγενικοῦ φόνου θεότηας, τὰς Ἑρινύς. Καταφεύγει εἰς τοὺς Δελφούς καὶ ἐκεῖ εὐρίσκει προστατήν καὶ συνήγορόν του τὸν θεὸν Ἀπόλλωνα. Ὁ θεὸς αὐτὸς τὸν συμβουλεύει νὰ μεταβῇ εἰς τὰς Ἀθήνας. Ὁ Ὁρέστης ἔρχεται εἰς τὰς Ἀθήνας, ἐνῶ ὀπίσω του ἀκολουθοῦν πάντοτε αἱ Ἑρινύες, καὶ δικάζεται εἰς τὸν Ἀρειὸν Πάγον. Ὁ Ἀπόλλων παρίσταται εἰς τὴν δίκην ὡς μάρτυς καὶ συνήγορος, ἡ δὲ Ἀθηνᾶ δίδει εὐμενῇ ψῆφον εἰς τὸν κατηγορούμενον, ὁ ὁποῖος καὶ ἀθφώνεται. Αἱ Ἑρινύες γίνονται τότε ἔξω φρενῶν ἀπειλοῦν, φοβερίζουν, λυσοῦν ἀπὸ ἀγανάκτησιν. Ὅμως τὰ μαλακὰ γλυκόλογα τῆς Ἀθηνᾶς, ποὺ δὲν χάνει τὴν ψυχραιμίαν της, ἐξευμενίζουν τὰς στυγεράς θεότητας, ὥστε νὰ ἀποφασίσουν νὰ μείνουν διὰ παντός εἰς τὰς Ἀθήνας. Ἐγκαθίστανται λοιπὸν ἐκεῖ κοντὰ εἰς τὴν Ἀκρόπολιν, τὴν ἔδραν τῆς Ἀθηνᾶς, χώνονται κάτω ἀπὸ τὴν γῆν, εἰς βαθὺ σπήλαιον, εὐμενεῖς πλέον θεότητες, Εὐμενίδες, ὅχι τρομεραὶ, ὅπως πρῶτα, ἀλλ' ὅμως φρουροὶ ἀκοίμητοι, προστατίδες τοῦ νόμου καὶ τῶν πολιτικῶν ἀρχῶν τῆς δημοκρατίας, τὰς ὁποίας ἐξαγγέλλει εἰς τὸ τέλος τοῦ ἔργου μὲ ἓνα προγραμματικὸν λόγον της ἡ Ἀθηνᾶ. Ὁ ἀρχαῖος σχολιαστὴς τῆς τριλογίας μᾶς δίδει ἐπιγραμματικὰ τὸ νόημα τοῦ παραινετικοῦ λόγου τῆς Ἀθηνᾶς πρὸς τοὺς κατοίκους τῶν Ἀθηνῶν ὡς ἑξῆς: Ἡ Ἀθηνᾶ « συμβουλεύει τοῖς πολίταις δημοκρατεῖσθαι μὲν, ὑπὸ φόβον δὲ εἶναι ».

Ἴδου τὸ θέμα μας: Ποία εἶναι ἡ οὐσία, ποῖον εἶναι τὸ νόημα αὐτοῦ τοῦ φόβου, τὸν ὁποῖον ἔκατὸν ἔτη ἀργότερα ὁ Πλάτων εἰς τοὺς « Νόμους » του μᾶς ἐρμηνεύει ὡς « *θεῖον φόβον* »;

* *

Ὡνόμασα τὴν « Ὁρεστείαν » ποίημα τοῦ φόβου, διότι, ὅπως εἶπα, ἀρχίζει καὶ τελειώνει μὲ τὸν φόβον. Ὑπενθυμίζομεν τοὺς πρώτους στίχους τῆς « Ὁρεστείας »: Ἐπάνω εἰς τὴν στέγην τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ἀγαμέμνονος ἀγρυπνεῖ ἓνας φρουρός, διὰ νὰ ἴδῃ, πότε θὰ φανῇ τὸ σύνθημα τῆς φωτιᾶς, μὲ τὴν ὁποίαν ἀπὸ βουνὸ σὲ βουνὸ θὰ μετεδίδετο τὸ χαρμόσυνον ἄγγελμα τῆς ἀλώσεως τῆς Τροίας. Ἀλλὰ δὲν ἀφίνει τὸν φρουρὸν νὰ κοιμηθῇ καὶ ὁ φόβος. Διὰ τί ὅμως φόβος; Πρῶτα-πρῶτα φόβος μήπως ὁ φρουρός, κοιμώμενος, παραβῇ τὸ καθήκόν του καὶ τιμωρηθῇ. Ἐπειτα φόβος δι' ὅλα ὅσα συμβαίνουν εἰς τὸ παλάτι κατὰ τὴν ἀπουσίαν τοῦ βασιλέως καὶ δι' ὅσα ἴσως ἐνδέχεται νὰ συμβοῦν, ὅταν ἐπιστρέψῃ ἀπὸ τὴν Τροίαν. Καὶ τοῦ τέλους ὅμως τῆς τριλογίας, τοῦ τέλους τῶν « Εὐμενίδων », οἱ λόγοι εἶναι πάλιν λόγοι φόβου: « *φοβεῖσθαι καὶ σέβειν τὴν μετοικίαν τῶν Ἑρινύων* »! Δηλαδή οἱ Ἀθηναῖοι ἔχουν χρέος νὰ αἰσθάνωνται φόβον καὶ σεβασμὸν πρὸς τὴν μετοί-

κῆσιν, τὴν ἐγκατάστασιν τῶν Ἑρινύων ὡς Εὐμενίδων εἰς τὸ ὑποχθόνιον ἄντρον τῶν κοντὰ εἰς τὴν Ἀκρόπολιν, ὑπὸ τὸν λόφον τοῦ Ἀρείου Πάγου.

Μὲ ἰδιαιτέραν εὐχαρίστησιν τὸ γένος τῶν ὁμοτέχνων μου φιλολόγων ἐρευνᾷ, πῶς τὸ μοτίβον αὐτὸ τοῦ φόβου ἀποδίδεται καὶ γλωσσικῶς εἰς τὴν προκειμένην τριλογία. Εἶναι καταπληκτικὴ ἡ ἀντιστοιχία λέξεως καὶ ἰδέας, μορφῆς καὶ περιεχομένου εἰς αὐτὸ τὸ κείμενον. Ἐνδεκα συνώνυμα τοῦ ρήματος «φοβοῦμαι» κυκλοφοροῦν πληθωρικὰ εἰς τὴν τριλογία:

δέδοικα, ἄζομαι, φοβοῦμαι, αἰδοῦμαι, αἶδομαι, ταρβῶ, τρέω, σέβω, μηδαμῶς ἀτιμάζω, σωφρονῶ ὑπὸ στένει (φρονιμάδα μὲ τὸ στανιό). Καὶ ἔξ τουλάχιστον συνώνυμα τοῦ οὐσιαστικοῦ «φόβος»:

φόβος, δέος, δέϊμα, τὸ δεινόν, σέβας, αἰδώς.

Τραγικὴ δὲ ἐνσάρκωσις καὶ προσωποποιήσις τοῦ φόβου αὐτοῦ εἶναι ὁ φρικτὸς ὄμιλος τῶν διωκτριῶν τοῦ Ὁρέστου Ἑρινύων, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν τὸν χορὸν τοῦ τρίτου δράματος.

Ἡ φιλολογικὴ ἐρμηνεία τῆς τριλογίας ἐξήγησε νὰ συλλάβῃ καὶ νὰ ἀποδώσῃ ὅλας τὰς ἀποχρώσεις καὶ ὅλας τὰς πλευρὰς τοῦ τραγικοῦ φόβου τῆς «Ὁρεστείας»: τὸ ψυχολογικὸν νόημά του, τὸ ἠθικόν, τὸ νομικόν, τὸ θρησκευτικόν, τὸ πολιτικόν.

* *

Αἱ δύο τελευταῖαι αὐταὶ μορφαὶ φόβου, δηλαδὴ ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ θρησκευτικὴ μορφή φόβου, συνδυάζονται, διότι ἡ πολιτικὴ συνείδησις τῆς ἐποχῆς διετῆρει ἀκόμη, μέχρι τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ Αἰσχύλου, θεοκρατικὴν πλευράν. Εἶναι γνωστόν, ὅτι ἡ ἀθηναϊκὴ πολιτικὴ συνείδησις εἶχε συνδέσει ἀρχῇθεν τὴν ἰδέαν τοῦ κράτους (δηλαδὴ τῆς πόλεως-κράτους, Stadtstaat) μὲ τὴν πίστιν εἰς τὴν θεϊότητα καὶ τὴν ἱερότητα τῆς πόλεως καὶ εἰς τὴν θεῖαν προέλευσιν τῶν νόμων¹. Ὁ σεβασμὸς πρὸς τοὺς ἄρχοντας καὶ ἡ ὑποταγὴ εἰς τοὺς νόμους, ἀγράφους καὶ γραπτούς, ἦτο ἓνα εἶδος ὑποταγῆς εἰς μίαν αὐθεντίαν, ἓνα συναίσθημα ἐξαρτήσεως, ὅμοιον εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ μὲ τὴν θρησκευτικότητα. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀφετηρίαν, νομίζω, πρέπει νὰ ἐκκινήσῃ ἡ ἐρμηνεία τῆς τριλογίας.

Κατ' οὐσίαν ἡ «Ὁρεστεία» εἶναι δραματοποιήσις τοῦ θεσμοῦ τῆς θεῖας πόλεως. Ὅπως δὲ ἡ ὑπόθεσις τῆς «Ὁρεστείας» ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἐπικράτειαν τοῦ Ἀγαμέμνονος καὶ καταλήγει εἰς τὴν πολιτείαν τῶν Ἀθηνῶν, ἔτσι καὶ ὁλόκληρον τὸ νόημά της διὰ τὴν ζωὴν τῶν ἀνθρώπων, δηλαδὴ τὸ ἀνθρώπινιστικόν της νόημα, εἶναι ἓνας συμβολισμὸς τοῦ μακροῦ

1. Κ. Ι. Βούρβερη, Ἡ προέλευσις τῶν νόμων κατὰ Πλάτωνα. (Ἀνάτ. ἀπὸ τοῦ περιόδ. «Ἀκτίνες», τεύχ. 147, 1954).

ἀγῶνος, ποὺ ἠγωνίσθη ὁ Ἄνθρωπος κατὰ τὴν πορείαν του ἀπὸ τῶν προϋστορικῶν μορφῶν τῆς πολιτικῆς συμβιώσεως μέχρι τῶν ἱστορικῶν ἐκδηλώσεων τῆς ὀργανωμένης καὶ συντεταγμένης πολιτικῆς κοινότητος.

Αὐτὴν τὴν κίνησιν τῆς τραγικῆς δράσεως ἀπὸ τὸ ἀνάκτορον τῶν Μυκηνῶν μέχρι τοῦ Ἀρείου Πάγου καὶ τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν καθιστοῦν ἐποπτικὴν ἀντίστοιχα μνημεῖα τῆς τέχνης, ἐκφράζοντα τὴν οὐσίαν τῆς ἐξελίξεως τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτικοῦ φαινομένου ἀπὸ τὴν παλαιὰν ἀπολυταρχίαν τῆς μοναρχίας μέχρι τῆς πολιτικῶς συντεταγμένης πολιτείας τῶν ἱστορικῶν χρόνων.

Καὶ ἰδοὺ τὰ μνημεῖα - σύμβολα :

Εἰς τὰς Μυκῆνας τὸ ἀνάκτορον καὶ τὸ ἀπολυταρχικὸν κράτος τοῦ παμβασιλέως φρουροῦν ἀκοίμητοι φύλακες οἱ ἐμπνέοντες τὸν τρόπον λέοντες τῆς περιφύμου πύλης τῶν Μυκηνῶν. Ἐντελῶς διάφορον συμβολισμόν τῆς ἰδέας τῆς πόλεως, τῆς ἰδέας τοῦ κράτους, παρέχει ἡ Ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν, ἰδίως μὲ τὴν πρόστασιν τῶν Καρυατίδων εἰς τὸ Ἐρέχθειον. Εὐστατεῖς κόραι, μὲ ἀξιοπρέπειαν καὶ ἀβίαστον ὑπομονήν, ὑποβαστάζουν τὸ βαρὺ ἐπιστέγασμα τῆς προστάσεως καὶ νομίζω μετὰ τοῦ Weinstock, ὅτι ἐκφράζουν τὴν ἰδέαν τῆς πόλεως, ὅπως αὕτη ἐγεννήθη ἀπὸ τὴν ἀντίπαλον ἁρμονίαν ἀτόμου καὶ δμάδος, ἀπὸ τὴν διαλεκτικὴν μεταξὺ κυριαρχίας καὶ αὐτοβούλου διακονίας, δεσμεύσεως καὶ ἐλευθερίας. Τὸ νόημα λοιπὸν τόσον τῆς ἰδέας τῆς πόλεως, τῆς ἰδέας τοῦ κράτους τῶν ἱστορικῶν χρόνων, ὅσον καὶ τῆς προστάσεως τῶν Καρυατίδων εἶναι, ὅτι ἡ σχέσις τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸ πολιτικὸν σύνολον, διὰ τὰ γίνῃ ἀσφαλὲς θεμέλιον καὶ ὑπόβαθρον τοῦ πολιτικοῦ οἰκοδομήματος, πρέπει νὰ προσλάβῃ τὴν μορφήν ἐκουσίας θητείας καὶ καρτερίας τοῦ ἀτόμου εἰς τὸ πολιτικὸν καθῆκον.

Μερικὰ σχετικὰ χωρία :

Εὐμεν. 550 κ.ἑ.

«...ἐκῶν δ', ἀνάγκας ἄτερο,
δίκαιος ὢν, οὐκ ἄνολβος ἔσται».

Πλάτ. Νόμ. 700 α :

«ὁ δὴμος... ἐκῶν ἐδούλευε τοῖς νόμοις».

Περβλ. καὶ Εὐριπ. Ἰκέτ. 403 κ.ἑ.

«...οὐ γὰρ ἄρχεται
ἐνὸς πρὸς ἄνδρός, ἀλλ' ἐλευθέρα πόλις».

Αὕτη ἡ ἐκουσία θητεία εἰς τὸ πολιτικὸν καθῆκον εἶναι μία ἱερὰ λειτουργία, διακονία εἰς τὴν θεῖαν πόλιν καὶ τὸν θεῖας ἀρχῆς καὶ προελεύσεως νόμον. Κατὰ ταῦτα ἡ ἀνέλιξις τῆς τραγικῆς δράσεως εἰς τὴν «Ὁρέσειαν» τοῦ Αἰσχύλου ἀποτελεῖ ἓνα τριττὸν συμβολισμόν, ταυτόσημον ὅμως καὶ μονοσήμαντον: Πρῶτον συμβολίζει τὴν ἀνέλιξιν τοῦ πολιτικοῦ φαινομένου

ἀπὸ τῆς μοναρχίας πρὸς τὴν ἐλευθέραν δημοκρατικὴν πολιτείαν. Δεύτερον συμβολίζει τὴν ἀντίστοιχον ἐξέλιξιν καὶ διαφοροποίησιν τῆς πολιτικῆς συνειδήσεως καὶ τοῦ πολιτικοῦ ἥθους τῶν ἀνθρώπων· διότι ἡ πολιτεία εἶναι χώρος ἀγωγῆς καὶ ἀνατροφῆς ἀνθρώπων, οἱ δὲ πολῖται διαπλάσσονται ἀνάλογα μὲ τὸ ἥθος τῆς. Ἐπομένως ὁ παλαιότερος μοναρχικὸς τύπος ἀνθρώπου διαφοροποιεῖται λόγῳ τῆς πολιτικῆς ἐξελίξεως εἰς δημοκρατικὸν ἄνθρωπον. Καὶ τρίτον ἡ ἀνέλιξις τῆς τραγικῆς δράσεως εἰς τὴν « Ὁρέστειαν » συμβολίζει τὴν μετατροπὴν καὶ διαφοροποίησιν τοῦ τραγικοῦ φόβου. Τὸ πολιτικὸν περιεχόμενον τοῦ φόβου μετακοσμεῖται καὶ μετατρέπεται εἰς τὸ τρίτον ἔργον τῆς τριλογίας, αὐτὸ δὲ τὸ γεγονός τῆς μετατροπῆς — σημειώνω : μετατροπὴ τοῦ φόβου γίνεται, ὅχι μετουσίωσις, ὅχι ἀλλαγὴ τῆς οὐσίας του, διότι ὁ φόβος μένει πάλιν φόβος! — τὸ γεγονός λοιπὸν αὐτῆς τῆς μετατροπῆς τοῦ μοναρχικοῦ φόβου εἰς δημοκρατικὸν φόβον, ἀποκορυφώνεται εἰς τὴν μεγαλεπήβολον σύλληψιν τῆς φαντασίας τοῦ Αἰσχύλου, τὴν μεταμόρφωσιν τῶν Ἑρινύων εἰς Εὐμενίδας, κατὰ τὴν λύσιν, ποὺ δίδει ὁ ποιητὴς εἰς τὴν τριλογίαν του.

Ἡ ἡπίωσις, ὁ ἐξευμενισμὸς τῶν Εὐμενίδων καὶ ἡ συμφιλίωσις των μὲ τὸν Ἀπόλλωνα καὶ ἰδίως τὴν πολιοῦχον τῶν Ἀθηνῶν θεὰν Ἀθηνᾶν γίνεται ὑπὸ τὸν ρητὸν ὅρον νὰ διατηρηθῇ εἰς τὴν ἀθηναϊκὴν πολιτείαν ὁ « φόβος », τὸ πολῦτιμον αὐτὸ στοιχεῖον διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς πολιτείας. Ποῖος φόβος ὁμῶς; Ὁ φόβος ὑπὸ τὴν νέαν μορφήν του, τὴν καλῶς ἐννοουμένην, τὴν ἀνωτέρας ποιότητος μορφήν του. Αἱ Ἑρινύες - Εὐμενίδες εἰς τὸ ὑποχθόνιον ἄντρον των παρὰ τὴν Ἀκρόπολιν, τὴν ἔδραν τῆς πολιοῦχου Ἀθηνᾶς, γίνονται τώρα συμπαράεδροί της καὶ συμπροστάτιδες μὲ αὐτὴν τοῦ κλεινοῦ ἄστεως. Αὕτη ἡ συμπαρεδρεία καὶ συμπροστασία ἔχει κατὰ τὸν Αἰσχύλον τὸ ἐξῆς νόημα :

Εἰς τοὺς Ἀθηναίους πολίτας, ἄρχοντας καὶ ἀρχομένους, ἂν πρόκειται νὰ ὀρθοποδήσῃ ἡ ἀθηναϊκὴ δημοκρατία, πρέπει νὰ ὑπάρχῃ διαρκῶς γρηγορῶσα ἡ συνείδησις, ὅτι, δίπλα ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολιν, εὐρίσκεται ἐν κλειστὸν ἡφαίστειον, πάντοτε ἀπειλητικόν, ἕτοιμον νὰ ἐκραγῇ! Εἶναι τὸ ἄδυτον καὶ τὸ ἄντρον τῶν προστατίδων τοῦ νόμου θεοτήτων! Μόνον ὅποιος τιμᾷ τὰς θεὰς αὐτάς, δηλαδὴ μόνον ὅποιος συνέχεται ἀπὸ τὸν θεῖον πολιτικὸν φόβον, θὰ ἔχῃ καὶ τὴν προστασίαν τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος. Ἄλλως, ἔρχεται ὁπωσδήποτε ἀμέσως ἡ « τίσις », ἡ πληρωμὴ καὶ ἡ κύρωσις τῆς παρανομίας, ἡ ἐκπορευομένη ἀπὸ τὴν θεϊαν ὑπόγειον δύναμιν τῶν Εὐμενίδων, τῶν Σεμνῶν¹.

Εἰς αὐτὸ τὸ σημεῖον, διὰ νὰ ζωντανεύσῃ ὁ λόγος μου, πρέπει νὰ ἀντλήσῃ πηγαιὰν ζωὴν καὶ δύναμιν, ἀπὸ τὸν ρωμαλέον πυργωτὸν λόγον τοῦ Αἰσχύ-

1. Σεμναὶ ἀπὸ τὸ ρῆμα σέβω - σέβομαι, συνώνυμον τοῦ φοβοῦμαι, ὅπως εἶδομεν.

λου. Παραθέτω λόγους τοῦ χοροῦ τῶν Εὐμενίδων ἀπὸ τὸ πρωτότυπον καὶ κατὰ τὴν μετάφρασιν τοῦ Ἰ. Γρουπάρη:

Εὐμεν. 515 κ.ε.

« ἔσθ' ὅπου τὸ δεινὸν εὖ,
καὶ φρενῶν ἐπίσκοπον
δεῖ μένειν καθήμενον·
ξυμφέρει
σωφρονεῖν ὑπὸ στένει ».
(Κάπου ὁ φόβος εἶν' καλὸς
καὶ νὰ μένη καθισμένος
πρέπει μέσ' στὸ νοῦ φρουρός·
πάντ' ἀξιζει
ἢ φρονιμάδα καὶ μὲ τὸ στανιό).

Εὐμεν. 525 κ.ε.

« μήτ' ἀνάρχeton βίον
μήτε δεσποτούμενον
αἰνέσης·
παντὶ μέσῳ τὸ κράτος Θεός
ᾤπασεν ».
(Μήτε χωρὶς καμμιὰν ἀρχή
μὰ οὔτε καὶ πάλι σὲ σκλαβιά
νὰ δέχσαι νὰ ζῇς·
πάντα στή μέση κρατάει τὸ ζῦγι ὁ Θεός).

Τὸ ὀραιότερον ὅμως καὶ ἐπιβλητικώτερον μέρος τῶν « Εὐμενίδων » τοῦ Αἰσχύλου, ἓνα περίφημον μάθημα ἀγωγῆς τοῦ πολίτου, κατάλληλον διὰ κάθε ἐποχὴν καὶ οἰανδήποτε χώραν, εἶναι ἡ διακήρυξις τῆς Ἀθηνᾶς πρὸς τοὺς προστατευομένους τῆς Ἀθηναίους πολίτας, συγκεντρωμένους εἰς ἐκκλησίαν. Ἴδου μερικοὶ ἀπὸ τοὺς λόγους τῆς Ἀθηνᾶς, ὅταν αὕτη ἐγκαθιστᾷ εἰς τὸν λόφον τοῦ Ἀρείου Πάγου, ἀκριβῶς ἐπάνω ἀπὸ τὸ σπῆλαιον τῶν Εὐμενίδων, διὰ πρώτην φορὰν ἐξ ἀφορμῆς τῆς δίκης τοῦ Ὀρέστου, τὸ δικαστήριον τῆς « ἐν Ἀρείῳ Πάγῳ βουλῆς », ὡς μόνιμον θεσμὸν τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας (Εὐμεν. 681 κ.ε.) :

« κλύοιτ' ἂν ἤδη θεσμόν, ἀτικὸς λεώς,
πρώτας δίκας κρίνοντες αἵματος χυτοῦ.
ἔσται δὲ καὶ τὸ λοιπὸν Αἰγέως στρατῷ
αἰεὶ δικαστῶν τοῦτο βουλευτήριον.
.....

κερδῶν ἄδικτον τοῦτο βουλευτήριον

*αἰδοῖον, δξύθυμον, εὐδόγων ὕπερ
ἐργηγορὸς φρούρημα γῆς καθίσταται ».*

Ἡ Ἀθηνᾶ εἰς τὴν διακήρυξιν τῆς αὐτῆν πρὸς τοὺς Ἀθηναίους πολιτίας προβάλλει ὡς φορέα τοῦ πνεύματος τοῦ « θείου φόβου » τῶν νόμων τὸν θεσμόν τοῦ Ἀρείου Πάγου. Ἡ διακήρυξις ἦτο ἐπικαιρὸς κατὰ τὸ ἔτος 458 π.Χ. τῆς ἀπὸ σκηνῆς διδασκαλίας τῆς « Ὁρεστείας », διότι τέσσαρα ἔτη πρὸ αὐτῆς, τὸ 462 π.Χ., οἱ « προοδευτικοὶ » τῶν Ἀθηνῶν, κατὰ πρότασιν τοῦ πολιτικοῦ Ἐφιάλτου, εἶχον ἐπιτύχει τὸν περιορισμὸν τῆς δικαιοδοσίας τοῦ Ἀρείου Πάγου εἰς τὴν κρίσιν τῶν φονικῶν δικῶν. Ἡ ἱστορία τοῦ θεσμοῦ προσλαμβάνει τώρα θεῖαν αἴγλην, ἔτσι, ὅπως τὴν παρουσιάζει ὁ Αἰσχύλος, διὰ τὰ ὑπόσθη τὸν θεσμὸν εἰς τὴν συνείδησιν τῶν συμπολιτῶν του.

Ἡ ἔννοια τῶν λόγων τῆς Ἀθηνᾶς εἶναι ἡ ἑξῆς:

Ὁ Ἀρείος Πάγος εἶναι ὁ θεσμὸς-φρουρὸς τῆς Ἀττικῆς χώρας καὶ πολιτείας, ὁ ἄγρυπνος καὶ ἀδέκαστος προστάτης καὶ ἐγγυητὴς τῆς ὑποστάσεως καὶ τῆς διατηρήσεώς της. Ὁ φρουρὸς ὅμως αὐτός, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν διακήρυξιν τῆς θεᾶς, ἔχει διαφορὰν ἀπὸ τοὺς λέοντας φρουροὺς τῆς παμβασιλείας τῶν Μυκηνῶν καὶ τοῦ Ἀργούς. Εἶναι ἡ διαφορὰ τῆς ἐλευθέρου δημοκρατικῆς πολιτείας ἀπὸ τὴν ἀπολυταρχικὴν βασιλείαν. Δηλαδή διὰ τοῦ θεσμοῦ τοῦ Ἀρείου Πάγου καθιερώνεται μὲν μία συνεχὴς ἐπαγρύπνησις ἐπὶ τῶν πολιτῶν πρὸς ἀποφυγὴν τῆς ἀδικοπραγίας, ἀλλ' ὁ φόβος τῆς ποινῆς διὰ τὰς παραβάσεις τῶν νόμων θὰ συνδυάζεται μὲ ἓνα διαρκὲ σεβασμὸν καὶ μίαν μόνιμον αἰδῶ πρὸς τοὺς νόμους. Ἀκριβέστερον: ὁ παλαιὸς φόβος καὶ τρόμος τῆς ποινῆς καὶ τοῦ ἄρχοντος τώρα μετατρέπεται εἰς αἰδῶ καὶ εἰς θεῖον φόβον τῶν νόμων.

Διὰ τὰ λειτουργήσῃ ὅμως καλὰ ὁ θεσμὸς αὐτός, συνεχίζει ἡ Ἀθηνᾶ, πρέπει οἱ Ἀθηναῖοι νὰ πειθαρχήσουν εἰς τὰς ἐξῆς συμβουλὰς της:

Πρῶτον νὰ ἀποφεύγουν τὴν πολυνομίαν, τὴν ὀφειλομένην εἰς τὴν συνεχῆ ἀλλαγὴν τῶν νόμων διὰ νομοθετικῶν καινοτομιῶν καὶ διαρκῶν μεταρρυθμίσεων, αἱ ὁποῖαι ὁμοιάζουν μὲ νερὰ ἀκάθαρτα μολύνοντα τὸ καθαρὸν ὕδωρ τῆς πηγῆς. Δεύτερον νὰ μὴ ἀνέχωνται οἱ πολῖται μήτε τὴν ἀναρχίαν, ἥτοι τὴν ἔλλειψιν οἰασδήποτε ἀρχῆς, μήτε τὴν δεσποτείαν, ἡ ὁποία τοὺς καθιστᾷ δούλους. Δηλαδή συνιστᾶται τὸ πολιτικὸν μέτρον, ἡ « μεσότης » τοῦ Ἀριστοτέλους, ὁ χρυσοῦς κανὼν. Ὁπωσδήποτε ὅμως, συνεχίζει ἡ Ἀθηνᾶ, δὲν πρέπει νὰ λείψῃ ἀπὸ τοὺς πολίτας ὁ φόβος, ὅχι ὁ παλαιὸς φόβος εἰς ὅλην του τὴν ἔκτασιν καὶ ποιότητα, ἀλλ' ὁ καλῶς ἐννοούμενος φόβος. Ἐνα ποσοστὸν φόβου, πρέπει ὁπωσδήποτε νὰ ὑπάρχῃ:

Εὐμεν. 696 κ.ε.

*« τὸ μήτ' ἀναρχον μήτε δεσποτούμενον
ἀστοῖς περιστέλλουσι βουλευῶ σέβειν,*

καὶ μὴ τὸ δεινὸν πᾶν πόλεως ἔξω βαλεῖν·
 τίς γὰρ δεδοικὼς μηδὲν ἔνδικος βροτῶν; ».
 (Οὔτε δεσποτισμὸς μὰ οὔτε ἀναρχία νὰ στρέγγῃ
 — κ' ἔγνοια τοῦ ἄς τῷχῃ — τὸ λαὸ μου συμβουλευέω,
 κι οὔτ' ἀπ' τὴν πόλιν κάθε φόβος νὰ ἐξορίζῃ.
 Σὰ δὲ φοβᾶται τίποτα, ποιοὺς θᾶναι δίκιος;).

Αὐτὰς τὰς ἀρχὰς τῆς Ἀθηνᾶς ὁ ἀρχαῖος σχολιαστὴς τῆς τραγωδίας συνῶψισεν εἰς τὸ ἐπιγραμματικὸν σχόλιόν του: « ἡ Ἀθηνᾶ συμβουλευέει τοῖς πολίταις δημοκρατεῖσθαι μὲν, ὑπὸ φόβον δὲ εἶναι ».

* *

Τὸ πολιτικὸν τοῦτο νόημα τῆς τριλογίας « Ὁρεστείας » ἐρμηνεύει ἑκατὸν ἔτη ἀργότερα ἀπὸ τὸν Αἰσχύλον μία ἄλλη μορφή κλασσικοῦ λόγου: ὁ φιλοσοφικὸς λόγος τοῦ Πλάτωνος. Οἱ « Νόμοι » τοῦ Πλάτωνος εἶναι τὰ καλύτερα σχόλια τῆς τριλογίας τοῦ Αἰσχύλου. Τοῦτο δὲν σημαίνει φυσικά, ὅτι ὁ Πλάτων ἐπεδίωξε νὰ σχολιάσῃ τὸν Αἰσχύλον. Ἀλλὰ τὰ τρία πρῶτα ἰδίως βιβλία τῶν πλατωνικῶν « Νόμων » παρέχουν τὴν βαθυτέραν καὶ οὐσιαστικωτέραν ἐρμηνείαν τοῦ πολιτικοῦ φόβου τῆς « Ὁρεστείας »¹.

Σημειώνομεν τὰ πλέον ἀντιπροσωπευτικὰ ἀποσπάσματα τῶν πλατωνικῶν « Νόμων »: Α 644 c κ.ἐ. 646 e κ.ἐ. 649 b. Β 671c-e, 672 d. Γ 683 c κ.ἐ. 691 c, 692 a, 698 a-701 e.

Παραθέτοντες λοιπὸν τοὺς « Νόμους » τοῦ Πλάτωνος εἰς τὴν « Ὁρεστείαν » τοῦ Αἰσχύλου, διαπιστώνομεν ἐκ πρώτης ὄψεως, ὅτι αἱ βασικαὶ πολιτικαὶ ἀρχαὶ τῆς « Ὁρεστείας », δηλαδὴ τὸ μέτρον τῆς δουλείας καὶ τῆς ἐλευθερίας καὶ ἡ μεῖξις τῶν ἀρχῶν, τὸ κράμα δημοκρατίας καὶ φόβου, εἶναι καὶ ἀρχαὶ τῶν « Νόμων » τοῦ Πλάτωνος.

Σκοπὸς τῆς νομοθεσίας κατὰ τοὺς πλατωνικοὺς « Νόμους » εἶναι νὰ καταστήσῃ τὴν ἀρχὴν « σύμμεικτον » καὶ « μέτρον ἔχουσαν » (Νόμ. Γ 692 a 7). Ἐπομένως καὶ τὸ νομοθετικὸν ἔργον πρέπει νὰ διέπεται ἀπὸ τὰς δύο αὐτὰς ἀρχὰς τοῦ « μέτρον » καὶ τῆς « μείξεως ». Μόνον ἔτσι ἡμπορεῖ νὰ ἐξασφαλισθῇ ὑγιὺς πολιτεία, πολιτεία δηλαδὴ ἔχουσα τὰ τρία βασικὰ γνωρίσματα τῆς πολιτικῆς ὑγείας καὶ ὁρθότητος, ἥτοι 1) τὴν « ἐλευθερίαν », 2) τὴν σώφρονα δέσμευσιν (τὴν μυαλωμένην καὶ φρόνιμον ἡγεσίαν τοῦ νοῦ), τὴν « νοῦ κοινωνίαν » καὶ 3) τὴν « φιλίαν », ἥτοι τὴν ἐσωτερικὴν συνοχὴν καὶ τοὺς φιλικοὺς δεσμοὺς τῶν πολιτῶν πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τὸ κράτος.

1. Πρβλ. καὶ Κ. Ι. ΒΟΥΡΒΕΡΗ, Θεῖος φόβος. (Ἀνάτυπον ἐκ τῆς Ἑπιστημ. Ἐπετηρ. Φίλος. Σχολ. Πανεπ. Ἀθηνῶν 1953-1954).

Ὁ Πλάτων, διὰ τὴν ἐπιβεβαιώσιν καὶ ἐπικυρώσιν τὰς πολιτικὰς αὐτὰς ἀρχάς του, κάμνει μίαν ἀναδρομὴν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Περσίας καὶ τῶν Ἀθηνῶν καὶ δεικνύει μὲ ἱστορικὰ παραδείγματα, ἐποπτικώτατα, ὅπως λέγουσιν οἱ παιδαγωγοί, ὅτι, ὅσῳ αἱ δύο αὐταὶ πολιτεῖαι ἐτήρησαν τὸ μέτρον τοῦ φόβου καὶ τῆς ἐλευθερίας, ἤκμασαν, ἐπῆγαν καλὰ. Ἡ παρακμὴ καὶ τῆς μιᾶς καὶ τῆς ἄλλης πολιτείας, χρονολογεῖται ἀπὸ τότε, πού ἡ κάθε μία ἀπ' αὐτὰς ἔκαμε τὸ σφάλμα νὰ ξεπεράσῃ τὸ οἰκτεῖον μέτρον, δηλαδὴ ἡ μὲν περσικὴ πολιτεία ὑπερέβη τὸ μέτρον τῆς δεσποτείας, ἡ δὲ ἀθηναϊκὴ πολιτεία τὸ μέτρον τῆς ἐλευθερίας.

Καὶ τῆς σπαρτιατικῆς πολιτείας ἡ προκοπὴ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ἄλλας δύο δωρικὰς πολιτείας τῆς Πελοποννήσου, τὴν Μεσσηνιακὴν καὶ τὴν Ἀργεῖαν, ὀφείλεται εἰς τὰς ἰδίας πολιτικὰς ἀρχάς, δηλαδὴ τὸ « μέτρον » καὶ τὴν « μετ-ξιν », τὸ κράμα δουλείας καὶ ἐλευθερίας. Ἴδου τὸ σχετικὸν κείμενον :

Νόμ. Γ 692α 6 (Ὁ Ἀθηναῖος τῶν « Νόμων » λέγει πρὸς τὸν Λακεδαιμόνιον Μέγυλλον) :

« καὶ κατὰ δὴ τοῦτον τὸν λόγον ἡ βασιλεία παρ' ὑμῖν, ἐξ ᾧ ἔδει σύμ-μεικτος γενομένη καὶ μέτρον ἔχουσα, σωθεῖσα αὐτή, σωτηρίας τοῖς ἄλλοις γέγονεν αἰτία ».

Διεξοδικώτερον ὁμιλεῖ ὁ Πλάτων εἰς τὸ παράδειγμα τῆς ἀθηναϊκῆς ἱστορίας. Ἐδῶ κάμνει μίαν ἱστορικὴν τομὴν μεταξὺ τῆς παλαιᾶς ἀθηναϊκῆς πολιτείας, ἡ ὁποία ἦτο ὑγιής — ὅχι βέβαια ἰδανικὴ, ἰδανικὴ εἶναι ἡ ἰδικὴ του πολιτεία! — καὶ τῆς πολιτείας τοῦ καιροῦ του, πού ἦτο ἀρρωστημένη, « νοσοῦσα ». Ἐξ ὧν εἵπομεν, γνωρίζομεν τώρα, ποία ἦτο ἡ ἀρρώστια τῆς : Ἡ σύγχρονος τοῦ Πλάτωνος Ἀθηναϊκὴ πολιτεία ὑπερέβη τὸ μέτρον τῆς ἐλευθερίας, ἔχασε κάθε φόβον καὶ σεβασμόν. Ἡ πολιτικὴ ζωὴ τῶν Ἀθηνῶν ἐξεφυλίσθη εἰς ἀναρχίαν καὶ ἀσυδοσίαν.

Ἄς ἀρχίσωμεν ἀπὸ τὰ παλαιὰ χρόνια τῶν Ἀθηνῶν. Ἄς ἀνατρέξωμεν μαζί μὲ τὸν Πλάτωνα εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν περσικῶν πολέμων, τοὺς χρόνους πού νοσταλγεῖ ὁ Αἰσχύλος.

Τὸν καιρὸν τῆς πρώτης ἐκστρατείας τῶν Περσῶν κατὰ τῆς Ἑλλάδος, εἵχομεν ἐδῶ εἰς τὰς Ἀθήνας, λέγει ὁ Πλάτων, τὸ παλαιὸν τιμοκρατικὸν πολίτευμα τοῦ Σόλωνος, τὸ ὁποῖον, μὲ τὴν μεταρρύθμισιν τοῦ Κλεισθέους, εἶχεν ἀποκτήσῃ σταθερὰν δημοκρατικὴν βάσιν. Ὁ κορμὸς τῆς πολιτείας ἦτο βέβαια δημοκρατικός, διότι εἶχε τὰ γνωρίσματα τῆς ἰσονομίας, τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς φιλίας τῶν πολιτῶν. Αὐτὴ ὅμως ἡ ἐλευθερία τότε, δηλαδὴ ἑκατὸν ἔτη πρὸ τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν γράφει τοὺς « Νόμους » τοῦ ὁ Πλάτων, ἡ ἐλευθερία ἐκείνη, δὲν ἦτο ἀπόλυτος, ἄκρατος, ἀλλ' ἐνεῖχε καὶ στοιχεῖα δουλείας. Ἐνυπῆρχεν εἰς τὴν πολιτείαν κάποια δεσποτεία, ἡ αἰδώς, ἡ ντροπὴ, ἡ « τσίπα », ὅπως λέγει ὁ λαός, ἕνας ἀλληλοσεβασμὸς τῶν πολιτῶν καὶ προσέτι σεβασμὸς πρὸς τοὺς νόμους, τὸ κράτος καὶ τοὺς ἀρχοντας. Οἱ

πολιται, ἐκόντες, μὲ τὴν θέλησίν των, ἐπειθάρχουν εἰς τοὺς νόμους τῆς πολιτείας. Ὑπῆρχεν ἓν μέτρον ἐλευθερίας καὶ ἐκ παραλλήλου ἓν μέτρον δουλείας. Ἀκριβέστερον ὑπῆρχε κραῖμα καὶ τῶν δύο. Τοῦτο δὲ τὸ πολίτευμα τοῦ πολιτικοῦ μέτρου καὶ τοῦ χρυσοῦ κανόνος, ἡ « ἀρχαία πολιτεία », ἡ « πάτριος πολιτεία » τῆς ἐποχῆς τῶν Μηδικῶν, εἶναι ἐκεῖνη, ἡ ὁποία διεπαιδαγωγῆσε καὶ διेमόρφωσε τὸν Ἀθηναῖον πολίτην τῶν χρόνων τούτων. Αὐτὸς μὲ τὸ πολιτικὸν ἠθὸς του, μὲ τὸ φρόνημά του καὶ μὲ τὴν ψυχὴν του ἐκέρδισε τὴν μεγαλύνυμον νίκην κατὰ τῶν βαρβάρων, « ἐστόρεσε τὴν δύναμιν τῶν χρυσοφόρων Μήδων » κατὰ τὸ ἀρχαῖον ἐπίγραμμα. Ἡ ἀνθρωπολογικὴ ἀνάλυσις τοῦ τύπου τοῦ Μαραθονομάχου καὶ τοῦ Σαλαμινομάχου γίνεται εἰς τὸ Γ' βιβλίον τῶν « Νόμων » (698 b - 699 d)¹ μὲ κάποιαν διεξοδικότητα, παρέχουσιν τὴν πειστικωτέραν ἐξήγησιν τοῦ καταπληκτικοῦ γεγονότος τῆς ἀθηναϊκῆς νίκης εἰς τοὺς δύο περσικοὺς πολέμους. Ἀξίζει νὰ παραθέσωμεν ἑδῶ ἐκ τοῦ πρωτοτύπου κειμένου ὀλίγα χαρακτηριστικὰ μέρη τῆς ὥραίας αὐτῆς πλατωνικῆς ἐρμηνείας τοῦ πολιτικοῦ φαινομένου τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὰ Μηδικά:

« Δεσπότης ἐνῆν τις αἰδώς, δι' ἣν δουλεύοντες τοῖς τότε νόμοις ζῆν ᾗθέλομεν. Καὶ πρὸς τοῦτοις τὸ μέγεθος τοῦ στόλου... φόβον ἄπορον ἐμβαλόν, δουλείαν ἔτι μείζονα ἐποίησεν ἡμᾶς τοῖς τε ἄρχουσιν καὶ τοῖς νόμοις δουλεύουσαι, καὶ συνέπεσε πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς σφόδρα φιλία... (Οἱ δὲ Ἀθηναῖοι) ἐπὶ τῆς ἐλπίδος ὀχούμενοι ταύτης ἡῤῥισκον καταφυγὴν αὐτοῖς εἰς αὐτοὺς μόνους εἶναι καὶ τοὺς θεοὺς. Ταῦτ' οὖν αὐτοῖς πάντα φιλίαν ἀλλήλων ἐνεποιεῖ, ὁ φόβος ὁ τότε παρὼν ὅτε ἐκ τῶν νόμων τῶν ἔμπροσθεν γεγωνῶς, ὃν δουλεύοντες τοῖς πρόσθεν νόμοις ἐκέκτηντο, ἦν αἰδῶ πολλάκις... εἴπομεν, ἥς ὁ δειλὸς ἐλεύθερος καὶ ἄφοβος ὢν, εἰ τότε μὴ δέος ἔλαβεν, οὐκ ἂν ποτε συνελθὼν ἡμύνατο... ».

Τὰ συναισθήματα, τὰ ὁποῖα κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Περσικῶν πολέμων, σύμφωνα μὲ τὸ ἀνωτέρω ἀπόσπασμα, διακατεῖχον τοὺς Ἀθηναίους, ἦσαν ἡ ἐλπίς, ἡ φιλία καὶ τὰ δύο εἶδη τοῦ φόβου, πὺν μᾶς ἐνδιαφέρουν. Ἔτσι ἐπανερχόμεθα εἰς τὸ θέμα τοῦ « φόβου » ὑπὸ τὰς δύο μορφάς, ὅπως ἐδραματοποίησεν αὐτὸν ὁ Αἰσχύλος εἰς τὴν « Ὀρέστειαν » του. Εἰς τὴν προσηγηθεῖσαν ἐρμηνείαν τῆς τριλογίας ταύτης παρηκολοθησάμεν τὴν βαθμιαίαν ἐξέλιξιν καὶ μετατροπὴν τῆς πρώτης, τῆς πρωτογόνου μορφῆς τοῦ φόβου, εἰς μίαν δευτέραν, πολιτισμένην μορφήν φόβου. Κατὰ τὴν πορείαν τῆς τραγικῆς δράσεως ἀπὸ τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν μέχρι τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τοῦ Ἀρείου Πάγου τῶν Ἀθηνῶν εἶδομεν τὴν μετακίνησιν τοῦ ἀπολυταρχικοῦ φόβου εἰς δημοκρατικὸν φόβον.

Τὸ πρῶτον εἶδος τοῦ φόβου, ὁ κατὰ Πλάτωνα κακὸς φόβος, ὁ ἀντιστοι-

1. Πρβλ. Κ. Ι. ΒΟΥΡΒΕΡΗ, Πλάτων καὶ Ἀθήναι, 1950, σ. 41 κ.ε. καὶ 108 κ.ε., ἐνθα λεπτομερὲς ἐρμηνεῖα ὁλοκλήρου τοῦ ἀποσπάσματος.

χῶν πρὸς τὸν ἀπολυταρχικὸν φόβον τῆς « Ὁρεστείας » τοῦ Αἰσχύλου, εἶναι ἢ ἔλλειψις θάρρους, ἢ δειλία, ὁ συνώνυμος τοῦ τρόμου φόβος, ὅπως τὸν ἐννοοῦμεν εἰς τὴν καθημερινὴν χρῆσιν τῆς λέξεως. Τοιοῦτον φόβον εἶχον φυσικὰ καὶ οἱ Ἀθηναῖοι τότε, δηλαδὴ κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς δευτέρας περσικῆς ἐκστρατείας κατὰ τῆς Ἑλλάδος — διότι περὶ αὐτῆς πρόκειται εἰς τὸ δεύτερον μέρος τοῦ παρατεθέντος ἀνωτέρω ἀποσπάσματος. Ἐφοβοῦντο δὲ οἱ Ἀθηναῖοι, διότι ἀνέμενον ἐχθρὸν πολὺ ἰσχυρότερον καὶ διὰ μεγαλυτέρων δυνάμεων ἐπερχόμενον ἀπὸ ἐκείνας, μεθ' ὧν ἐπετέθη κατὰ τὴν πρώτην ἐκστρατείαν. Πάντως ὁ φόβος αὐτὸς τῶν Ἀθηναίων ἦτο συναίσθημα προσωρινόν, πρόσκαιρον. Κατὰ τοὺς λόγους τοῦ Πλάτωνος « ὁ φόβος ὁ τότε παρὼν » ἦτο συναίσθημα ἐφημέρου παρουσίας, μέλλον νὰ ἐκλείψῃ ἅμα τῇ παρόδῳ τοῦ περσικοῦ κινδύνου.

Παραλλήλως ὅμως πρὸς αὐτὸν τὸν (κακὸν) φόβον, συνεῖχε τοὺς Ἀθηναίους καὶ τὸ δεύτερον εἶδος τοῦ φόβου. Αὐτὸς δὲν ἦτο προσωρινόν, ἀλλὰ μόνιμον συναίσθημα τῶν Ἀθηναίων. Ἦτο τοῦτο κατὰ τὸν Πλάτωνα « ὁ φόβος ὁ ἐκ τῶν νόμων τῶν ἐμπροσθεν γεγονώς ». Δηλαδή τὸν φόβον αὐτὸν τῶν πολιτῶν πρὸ τῶν νόμων, τὴν ἐκουσίαν ὑποταγὴν τῶν ἀτόμων· πολιτῶν εἰς τὰς ἐντολὰς τῆς πολιτείας καὶ τῶν ἀρχόντων, εἶχον καλλιεργήσει εἰς τὰς ψυχὰς τῶν Ἀθηναίων οἱ κείμενοι νόμοι, ἡ ὕγιης πολιτικῆς παράδοσις τῆς « ἀρχαίας πολιτείας », ἡ πολιτικὴ ἀγωγή καὶ παιδεία¹, τὴν ὁποίαν ἀσκεῖ εἰς τοὺς ἀνθρώπους τὸ καλὸν πολίτευμα καὶ τὸ εὐνομούμενον κράτος. Χάρις εἰς τὸν δεύτερον αὐτὸν (καλὸν) φόβον οἱ Ἀθηναῖοι κατήγαγον δύο νίκας: μίαν μὲν ἐναντίον τοῦ ἐν τῇ ψυχῇ των κακοῦ πρώτου φόβου, τὸν ὁποῖον καὶ κατέπνιξαν καὶ ἠφάνισαν, δευτέραν δὲ κατὰ τῶν βαρβάρων.

Εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ φόβου γενικῶς ὡς ἀνθρωπίνου συναισθήματος, εἰδικότερον δὲ τοῦ δευτέρου εἶδους τοῦ φόβου (αἰδοῦς, δέους), ἐμβαθύνει περισσότερον ὁ Πλάτων, ἐν τῷ πλαισίῳ μιᾶς μακρᾶς ἐννοιολογικῆς ἀναλύσεως, ἡ ὁποία διήκει διὰ μέσου καὶ τῶν τριῶν πρώτων βιβλίων τῶν « Νόμων ». Ἡ πλατωνικὴ αὕτη φιλοσοφία τοῦ φόβου θὰ ἀποτελέσῃ καὶ τὴν κατακλείδα τῆς παρούσης πραγματείας.

Ἡ ἐννοιολογικὴ ἀνάλυσις τῶν « Νόμων » γίνεται ἐντὸς τοῦ εὐρύτερου πλαισίου τῆς πολιτειολογικῆς καὶ ἀνθρωπολογικῆς θεωρίας τοῦ Πλάτωνος, ἐπὶ τῆς ὁποίας στηρίζεται ἡ νομοθεσία τῆς πολιτείας τῶν « Νόμων ». Αἱ ἔννοιαι δέ, πὺ ἀναλύονται, εἶναι αἱ ἑξῆς: *ἡδονή, λύπη, ἐλπίς, φόβος, αἰδώς, δέος, δουλεία, ἐλευθερία, φιλία, ἀφοβία*. Ἐξ ὧν αὐτῶν ἐνδιαφερόμεθα κυρίως διὰ τὴν ἔννοιαν τοῦ φόβου, τὴν οὐσίαν τῆς ὁποίας ἀνιχνεύει ἡ πλατωνικὴ σκέψις ὡς ἑξῆς:

1. Πρβλ. Πλάτ. Μενέξ. 238c « *πολιτεία τροφή ἀνθρώπων ἐστὶ, καλὴ μὲν ἀγαθῶν, ἢ δ' ἐναντία κακῶν* ».

Ἐκαστος ἄνθρωπος, λέγει ὁ Πλάτων (Νόμ. Α 644 c κ.ε.), ἐνῶ εἶναι κάτι ἐν, φέρει μέσα του δύο συμβούλους ἀντιθέτους πρὸς ἀλλήλους καὶ ἄφρονες, συμβούλους χωρὶς φρόνησιν. Αὐτοὶ εἶναι ἡ «*ἡδονή*» καὶ ἡ «*λύπη*», οἱ δύο συναισθηματικοὶ σύμβουλοι τοῦ ἀνθρώπου. Ἐκτὸς αὐτῶν, ἔχει ἀκόμη μέσα του ὁ ἄνθρωπος τὴν «*ἐλπίδα*», δηλαδή τὴν προσδοκίαν τῶν μελλόντων νὰ συμβοῦν. Ἐπειδὴ ὅμως τὰ μέλλοντα ἡμπορεῖ νὰ εἶναι καὶ εὐχάριστα καὶ δυσάρεστα, προσλαμβάνει καὶ ἡ προσδοκία τῶν μελλόντων, ἡ ἐλπίς, δύο μορφάς: τὴν μορφήν τοῦ «*φόβου*» καὶ τὴν μορφήν τοῦ «*θάρρους*». Φόβος εἶναι ἡ προσδοκία λύπης, θάρρος ἡ προσδοκία ἡδονῆς. Τί ἀπὸ αὐτὰ τὰ δύο προάγει ἡ βλάβη τὸν ἄνθρωπον, «*ὅ,τι ποτ' αὐτῶν ἄμεινον ἢ χεῖρον*», τὸ διαγιγνώσκει ὁ «*λογισμός*», ὁ ὁρθὸς λόγος, ὁ νοῦς. Καὶ αὐτὸς ὡσαύτως ἐνυπάρχει εἰς τὸν ἄνθρωπον.

Ὅ,τι εἶναι δι' ἑκαστον ἄνθρωπον ὁ ὁρθὸς λόγος, ὁ νοῦς, εἶναι διὰ τὸ κράτος, τὴν «*πόλιν*» τῶν Ἀρχαίων, τὴν πολιτικὴν κοινότητα, ὁ νόμος. Τῆς ἐννοίας «*νόμος*» δίδει καὶ ἐτυμολογικὴν ἐρμηνείαν ὁ Πλάτων: ἡ λέξις «*νόμος*» παράγεται ἀπὸ τὸ ρῆμα «*νέμω*», διανέμω· ὁ νόμος εἶναι διανομὴ τοῦ νοῦ: «*τὴν τοῦ νοῦ διανομὴν ἐπονομάζοντι νόμον*» (Νόμ. Γ 714 a). Ὁ νόμος δηλαδή εἶναι ἔκφρασις τοῦ νοῦ καὶ τοῦ λόγου τῆς πόλεως, οὐθιμίζουσα¹ τὰς σχέσεις τῶν πολιτῶν πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τὸ κράτος καὶ τοῦ κράτους πρὸς τὰ ἄλλα κράτη (645 b).

Προχωρῶν εἰς τὴν ἀνάλυσιν (Α 646 e κ.ε.) ὁ Πλάτων, διακρίνει δύο εἶδη φόβου, ἀντίθετα τὸ ἐν πρὸς τὸ ἄλλο. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ εἶδη φόβου εἶδομεν εἰς τὸ ἱστορικὸν παράδειγμα τῶν Ἀθηναίων τῶν Περσικῶν πολέμων. Ὁ συνήθης φόβος τοῦ πρώτου εἴδους εἶναι, εἵπομεν, ἐλάττωμα καὶ ἐπομένως ὁ δειλὸς ἄνθρωπος, ὁ πλήρης αὐτοῦ τοῦ φόβου, ὁ ἐστερημένος ἀνδρείας καὶ θάρρους, εἶναι ἐλαττωματικὸς, κακὸς ἄνθρωπος.

Ἄς ἴδωμεν ὅμως τοῦ ἄλλου εἴδους τοῦ φόβου τὸ κατὰ Πλάτωνα βαθύτερον νόημα. Ὁ καλὸς αὐτὸς φόβος προσλαμβάνει τὰς ἐξῆς μορφάς: Φοβούμεθα πρῶτα-πρῶτα τὸν ἑαυτόν μας, τὸν αὐτοέλεγχον, σεβόμεθα τὸν ἑαυτόν μας. Ἐπειτα φοβούμεθα τὴν «*δόξαν*» (Α 646 e 10), δηλαδή τὴν κοινὴν γνώμην, τὴν φήμην μας, φοβούμεθα μήπως νομισθῶμεν ἀπὸ τοὺς ἄλλους, καὶ μάλιστα τοὺς φίλους μας, ὡς κακοί, φαῦλοι, αἰσχροὶ εἰς τοὺς λόγους καὶ τὰς πράξεις, φοβούμεθα μήπως χάσωμεν τὴν ὑπόληψίν μας καὶ γίνωμεν ἀνυπόληπτοι· φοβούμεθα μήπως ἐντραπῶμεν: «*φόβος αἰσχύνης πέρι κακῆς*» (Α 647 b 7). Φοβούμεθα τοὺς νόμους, δηλαδή τοὺς σεβόμεθα μονίμως, πειθαρχοῦμεν πάντοτε εἰς αὐτούς. Ὅταν ὑπάρχη μέσα μας αὐτὸς ὁ καλὸς φόβος, ὁ σεβασμός, ἡ «*αἰδώς*», τὸ «*δέος*», ἡ καλὴ αἰσχύνη (ποῦ φοβεῖται τὴν κακὴν αἰσχύνην, τὸ ἐντροπίασμα), τότε ὁ ἄνθρωπος ἐξασφαλίζει τὴν νικη-

1. Πρβλ. καὶ τὸν ὥραιον μῦθον Α 644 e κ.ε.

φόρον ἀντίστασιν του εἰς τοὺς πειρασμοὺς καὶ τὰς κατωτέρας ἡδονάς, νικᾷ τὰ πάθη του, συγκρατεῖ καὶ χαλιναγωγεῖ τὰς συναισθηματικὰς παραφορὰς του. Αὐτὸς ὁ φόβος εἶναι ἡ θεμελιώδης προϋπόθεσις τῆς εὐνομίας· αὐτὸς ὁ πολιτικὸς φόβος, ὅχι ὁ ἀπολυταρχικὸς, ἀλλὰ ὁ δημοκρατικὸς φόβος, ὅπως τὸν εἶδομεν εἰς τὴν « Ὁρέστειαν », εἶναι ἡ προϋπόθεσις τῆς διατηρήσεως καὶ σωτηρίας τῆς πολιτείας. Ἀντιθέτως ἡ ἔλλειψις αὐτοῦ τοῦ φόβου, τοῦ « δέους », ἡ « ἄδεια », ἡ ἔλλειψις τῆς καλῆς αἰσχύνης, ἡ « ἀναισχυντία », εἶναι τὰ μεγαλύτερα ἐλαττώματα τοῦ ἰδιωτικοῦ καὶ δημοσίου βίου.

Ὅσον εἶναι ἐλάττωμα ὁ πρῶτος φόβος, ἡ δειλία, ἄλλο τόσον εἶναι προτέρημα ὁ δεύτερος φόβος, ἡ αἰδώς. Ὡστε ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ εἶναι καὶ τὰ δύο, καὶ ἄφοβος καὶ δειλός: ἄφοβος εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν, δειλὸς εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν. Πρὸβλ. Νόμ. Α 647 c 3: « Καὶ μὴν ἄφοβόν γε ἕκαστον βουλευθέντες ποιεῖν φόβων πολλῶν τινων, εἰς φόβον ἄγοντες αὐτὸν μετὰ νόμου, τοιοῦτον ἀπεργαζόμεθα ». Δηλαδή, ἂν θελήσωμεν νὰ κάμωμεν ἕνα ἄνθρωπον ἄφοβον, παλληκάρι, πού νὰ μὴ φοβῆται πότε τὸ ἕνα καὶ πότε τὸ ἄλλο, τὸν κάμνομεν τοιοῦτον, ἂν τὸν ὀδηγήσωμεν εἰς τὸν καλὸν φόβον μετὰ τὸν νόμον, δηλαδή ἂν τὸν διαπαιδαγωγήσωμεν ἀπὸ μικρᾶς ἡλικίας εἰς τὸν σεβασμὸν τοῦ νόμου.

Ἐνα ἄλλο χαρακτηριστικὸν παράδειγμα ἀφοβίας καὶ δειλίας μαζί εἶναι καὶ ἡ ψυχολογικὴ κατάστασις, τὴν ὁποίαν γεννᾷ ἡ οἰνοποσία καὶ τὰ συμπτώσια. Τὸ κρασί καὶ ἡ εὐχμία, μετὰ τὴν αἰσιοδοξίαν καὶ τὴν χαρμόσυνον διάθεσιν, πού προκαλοῦν, καλλιεργοῦν τὴν ἀφοβίαν, ἀπομακρύνουν τὸν κακὸν φόβον, τὴν δειλίαν. Ὑπὸ τὸ κράτος τῆς διαθέσεως αὐτῆς, ὁ ἄνθρωπος ρίπτεται ἄφοβα καὶ εἰς τὴν μάχην καὶ τὸν πόλεμον. Αὕτῃ ὁμως ἡ ἀφοβία εἶναι δυνατόν νὰ προξενήσῃ καὶ μεγάλα κακά· διότι πολλάκις τὸ κρασί, ἐρεθίζον τὸν ἄνθρωπον, ἐξωθεῖ εἰς ἔριδας, συμπλοκάς καὶ ἐγκλήματα. Χρειάζεται λοιπόν, μαζί μετὰ τὴν ἀφοβίαν, καὶ ἡ καλῶς ἐννοουμένη δειλία, ὁ καλὸς φόβος, ὁ χαλινός. Καὶ τὸν χαλινὸν τοῦτον ἐκφράζουν οἱ συμποτικὸι νόμοι, τοὺς ὁποίους θέτει ὁ Πλάτων. Οἱ νόμοι τῶν συμποσίων ἐπιβάλλουν τὸν « κάλλιστον φόβον », τὸν ἀναχαιτίζοντα τὸ « μὴ καλὸν θάρρος » (Β 671 c). Τοῦ ἰδίου χαλινοῦ ἔχει ἀνάγκην καὶ ἡ « μουσικὴ ἀκοσμία », ἡ ἀσυδοσία τοῦ Κοινοῦ εἰς τὰ ᾠδεῖα καὶ τὰ θέατρα, ἡ « πονηρὰ θεατροκρατία » (Γ 701 a). Ἐχει δὲ κατὰ τὸν Πλάτωνα τόσον περισσότερον ἀνάγκην τοῦ χαλινοῦ τούτου ἡ σύγχρονος τοῦ φιλοσόφου μουσικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ζωὴ τῶν Ἀθηναίων, καθόσον ἡ μουσικὴ ἀκοσμία ἄμεσον συνέπειαν καὶ συνέχειάν της εἶχε τὴν παρατηρουμένην τότε ἠθικὴν καὶ πολιτικὴν ἀκοσμίαν.

Διὰ νὰ ἔξῃ λοιπὸν ἡ ζωὴ τῶν πολιτῶν ἁρμονίαν καὶ « κόσμον », ρυθμὸν καὶ τάξιν, ἀντίστοιχον πρὸς τὴν παγκόσμιον ἁρμονίαν τῆς φύσεως, πρέπει νὰ τηρῆται ἡ πλατωνικὴ ἐντολή: « εἰς φόβον ἄγειν μετὰ νόμου » (Νόμ. Α 647 c) καὶ « φόβον εἰσπέμπειν μετὰ δίκης » (Νόμ. Β 671 d).

*
* *

Ὁ ἑλληνικὸς τραγικὸς καὶ φιλοσοφικὸς λόγος, συμπίπτοντες εἰς τὸ θέμα τῆς πραγματείας μας, μᾶς ἐβοήθησαν νὰ ἴδωμεν προσεκτικώτερα καὶ βαθύτερα τὸ κεντρικώτερον καὶ νευραλγικώτερον σημεῖον τοῦ πολιτικοῦ φαινομένου τῆς ζωῆς. Τοῦτο εἶναι ὁ καλὸς φόβος, ἡ αἰδώς, τὸ ἱερὸν πολιτικὸν δέος, ὁ κατὰ Πλάτωνα «*θεῖος φόβος*», ἀπὸ τὴν ὑπαρξιν ἣ μὴ τοῦ ὁποίου εἰς ἄρχοντας καὶ ἀρχομένους ἐξαρτᾶται ἡ εὐρωστία καὶ ἡ ὑγεία τοῦ ὁργανισμοῦ τῆς πολιτικῆς κοινότητος.

Πρέπει δὲ νὰ ἔχωμεν πάντοτε συγκεντρωμένον τὸ βλέμμα μας εἰς τὸν καλὸν αὐτὸν καὶ ἱερὸν φόβον, διότι ἀληθινὴ ἀγωγή τοῦ πολίτου, οἷαν ἐσχάτως ὅλοι ποθοῦμεν, εἶναι ἀπολύτως ἀδιανόητος, χωρὶς τὴν διάπλασιν καὶ διατήρησιν αὐτῆς τῆς αἰδοῦς εἰς τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τῆς γεννήσεως μέχρι τοῦ θανάτου. Αὐτὸς ὁ ὑγιὲς πολιτικὸς φόβος, τὸ πολιτικὸν δέος, εἶναι τὸ κεντρικὸν θέμα τῆς πολιτικῆς παιδείας, ὅπως εἶναι καὶ τῆς πολιτικῆς ζωῆς τὸ κεντρικὸν βίωμα.

Ἀλλὰ ὁ καλὸς φόβος, ποὺ ἐξυπηρετεῖ «*τὴν τοῦ νόμου ἐκόντων ἀρχήν*», ἀλλ' οὐ βίαιον *πεφυκυῖαν*» (Νόμ. Γ 690 c), ἔχει μέσα του καὶ κάτι τὸ ὄντως «*θεῖον*»! Διότι, εἰς τὴν βαθυτέραν οὐσίαν του, εἶναι ἓνα συναίσθημα ἐκουσίας ὑποταγῆς καὶ ἐξαρτήσεως ἀπὸ μίαν ἡθικὴν αὐθεντίαν καὶ ἔτσι ταυτίζεται περίπου μὲ τὸ ἱερὸν δέος τῆς θρησκευτικότητος. Εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἀντάξιον τοῦ Ἀνθρώπου συναίσθημα, μὲ περιεχόμενον θρησκευτικὸν ἅμα καὶ πολιτικὸν - ἀνθρωπιστικόν.

Θὰ ἔλεγα, προχωρῶν πέρα τῆς πλατωνικῆς ἐρμηνείας, ὅτι αὐτὸς ἴσα-ἴσα ὁ ὑψηλός, ἱερός, ἐκούσιος φόβος, ἡ χαλιναγωγούσα καὶ ἀναχαιτίζουσα τὴν ἀδίστακτον ἀφοβίαν καὶ θρασύτητα αἰδώς, ἀποδίδει καὶ τὸ γνήσιον νόημα τῆς ἀνθρωπιστικῆς ἐγρηγόρσεως, εἰς τὴν ὁποίαν πιστεύει ἡ Ἐταιρεία μας.

Τοιαύτῃ ἀκριβῶς, ἀξιοπρεπῶς αἰσχυνητὴ καὶ ἀφόβως σεμνή, εἶναι ἡ συμπεριφορὰ τοῦ «*σῶμεν καλῶς*» πρὸ τῶν ἀθανάτων ὑπεριστορικῶν καὶ οἰκουμενικῶν ἀξιών τῆς Κλασσικῆς Ἀρχαιότητος, ἡ ὄντως ἀνθρωπιστικὴ στάσις τοῦ Ἀνθρώπου πρὸς τὸν Συνάνθρωπον.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ι. ΒΟΥΡΒΕΡΗΣ